

РЕЛІГІЯ І КУЛЬТУРА У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Я маю намір поділити свої роздуми на три частини: згадати декого з великих сучасних філософів релігії та культури; означити нове бачення культури, що народилося на II Ватиканському Соборі; зосередитися на деяких проблемах у царині віри та культури на нашій спільній шляху до третього тисячоліття.

Частина I: ПАМ'ЯТЬ

Християнська історія взаємодії віри та культури почалася не з цього століття. Її започаткували ще Діяння Апостолів: зокрема такі класичні події, як рішення звернутися до язичників, як настанова Св. Павла на позитивний діалог із греками в Ареопазі про сенс їхньої релігії. Дуже важливо розглядати історію Церкви як тривалий пошук різних засобів вираження спасительної істини, що відкрилася нам у Христі, і таким чином втілити традицію для різних народів, культур й обставин. Це особливо нагально тому, що «сьогодні ми часто відчуваємося невірниками сьогодення. Це так, ніби людина втратила відчуття своєї належності до історії — минулої і прийдешньої» (Orientale Lumen, §8).

Насамперед зупинюся на постатях декого з наших попередників у сьогочасному розумінні віри і культури. Католицькі мислителі мають чималий доробок у цій сфері. Щоб пригадати скарби тих десятиріч, назву трьох чільних мислителів, представників різних країн Західної Європи: Крістофера Доусона з Великобританії, Жака Марітена з Франції і Романо Гвардіні, який представляє водночас Італію та Німеччину.

Ці мислителі чудово усвідомлювали і тривалість історії християнської культури, і велике значення релігії та культури в цивілізації світу. «В усі віки найкращі витвори культури завдячують своєю появою релігійному натхненню і присвячені релігійній меті», - відзначав К.Доусон [Dawson C. Religion and Culture. - London, 1948. - P. 50]. Тому культура, якій бракує духовного або релігійного виміру, взагалі не варта такої назви. Якщо вона, кажучи словами К.Доусона, не прагне об'єднати «кожний вияв людського життя в живій духовній спільності», то вона навіть може «стати

---

* **Поль Пупар** – кардинал, президент Папської Ради у справах культури. Зустрічався з науковцями Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім.Г.Сковороди НАН України. Під час зустрічі виголосив видрукувану тут промову.

ворогом людського життя» і зруйнувати правдиву людяність [Там само. - Р. 215].

У цьому столітті ми побачили два головні чинники такої руйнації - нацистський антигуманізм та атеїстичний антигуманізм марксизму-ленінізму. Вдаване служіння останнього ідеї «культури», його спроба вбити релігійний вимір життя були складником цілком спотвореного розуміння людяності. Саме ця хибна «антропологія» лежала в основі всіх його невдач у всіх галузях, зокрема й у культурі.

Ж.Марітен також засудив так званий гуманізм марксизму як «трагедію культури» тому, що той хотів «породити цілком новий гуманізм, спертий на радикальний атеїзм»; але це було страшним сном, від якого історія мала раніше чи пізніше прокинутися [Maritain J. Humanisme Integral. - Paris, 1936. - Р. 38-39, 69]. Той факт, що я сьогодні тут, а також ваше прагнення відродити «цілісний гуманізм», є доказом того, що, дякуючи Богові, страшний нічний кошмар справді закінчився. Ми знову потребуємо правдивої зустрічі релігії та культури, щоб відгукнутися на Божий заклик у цей непростий момент історії.

Ці думки можуть надихнути і нас на вирішення теперішніх завдань: пам'ять минулого спонукає нас не тікати від стихії конфлікту з нашою культурою, але зустрічати без гніву чи насильства, не з самою тільки доктриною, а скоріше із цінною відповіддю християнського свідчення і навіть святості. Це найголовніший урок, що його дає нам досвід першого тисячоліття.

Друге тисячоліття розкрило свою розмаїтість і багатство взаємодії віри та культури. Впродовж усього цього періоду «ніде динамізм Західної релігії не виявився так різуче, ніж в опосередкованому й неусвідомленому впливі на соціальні та інтелектуальні рухи, які були відверто світські» [Dawson C. Religion and the Rice of Western Culture, 1950. - Р. 16]. Навіть піднесення науки у сімнадцятому столітті не змогло б статися без християнського почуття відповідальності за творення і без розуміння світу як Божого дару. Відчуття духовної спільності і зв'язку не подолав навіть болісний розкол серед християн і виклик Ренесансу. Та й нині, попри спустошення революційних часів і шкоду, що її терпимо від ідеологій, всупереч усіляким загрозам, давні культурні корені віри є нашою найглибшою пам'яттю і запорукою єдності.

Фахівці попереднього покоління також усвідомлювали нові проблеми, що постали за сучасної доби модернізації, особливо загрозу традиційним вартостям культури з боку зурбанізованого суспільства і його засобів комунікації та контролю. Романо Гвардіні у своїх знаменитих

«Листах з озера Комо», написаних між 1923 і 1925 роками, непокоївся, що розвиток технократичної та «нинішньої масової культури» зумовлює смерть старої органічної культури. У похмурі миті йому здавалося, що «боротьбу за живу культуру програно», але потім, уже з більшою надією, він почав розуміти, що «наш час — це не просто собі дорога, якою ми простуємо; це - ми самі» [Guardinly R. Letters from Lake Como / Resourcement ed. - Grand Rapids: William Eerdmans, 1994. - P. 63, 80, 81].

Перехід Гвардіні від песимістичної оцінки дійсності до оптимістичного погляду має значення і для нашої реакції на нібито зовнішні обставини. Вони у наших руках. Культура завжди є витвір людської свободи. Вона може бути перетворена уявою, творчою спромогою насамперед через формування нової людини. Що нам зараз потрібно, то це нове виховання дорослих у душі “щирості, простоти, витримки, братерства”, щоб якоїсь миті вони знову пов’язалися щирими почуваннями і найглибшими прагненнями. Відтак, робить висновок Гвардіні, те, що здавалося лихом, може стати новою обітницею. Дозвольте мені закінчити цей розділ останніми словами «Листів», які справді живлять надію: «Я не знаю, що ще додати, окрім того, що у глибині свого серця я вірю у безнастанність Божого чину. Історія прямує в глибини, і ми маємо бути готові зіграти в ній свою роллю, довіряючи Божому діянню і силам, що їх Він пробуджує в нас» [Там само. - P. 96].

Частина II: СВІДОМІСТЬ

Давніші підходи до теми релігії та культури ґрунтувалися на певних положеннях, які церковна думка розвивала впродовж останніх десятиліть. Засадничі погляди цих великих авторів й надалі чинні, проте нинішні культурні горизонти вже не подібні на тогочасних. Скажімо, тоді культура здебільшого сприймалася як єдина, значною мірою незмінна та нормативна. Інакше кажучи, поняття «культура» розуміли у високому або класичному сенсі, наголошуючи об’єднувачі ідеали освіти, суспільства і всієї традиції думки, духовності і художньої творчості.

Одним з найважливіших положень про культуру, яке сформулював II Ватиканський Собор, є чітка заява про можливість різних підходів в її розумінні. Його означення культури: «Всі чинники, що допомагають людині вдосконалити й розкрити багатогранність її духовних і фізичних рис», - виявляє і передає мудрість людської історії. Собор визнав сучасне, більш «соціологічне й етнологічне» розуміння культури, а також допущенність «плюралізму культури» [Gaudium et Spes, §53].

У Gaudium et Spes темі культури присвячено цілий розділ, який й

пони́ні зберігає свою актуальність. З погляду історії Церкви це означає важливий крок до відкритості й до гнучкості в розумінні культури, що слугує Церкві за підґрунтя до багатьох роздумів упродовж останніх десятиліть. «Сучасний антропологічний» підхід Ватиканського Собору до культури виявляє «щось цілком відмінне від класичного елітарного розуміння культури» [Poupard P. *The Church and Culture: challenge and confrontation.*- St. Louis, 1994. - P. 5]. Цей новітній підхід описовіший, історичніший і більш чутливіший до розмаїття виявів. Не моя справа додавати ще якісь означення культури до тих сотень, що вже існують. Наведу побіжне зауваження Святішого Отця. Він у Римському університеті 1993 року означив культуру як «усе те, що формує людську особу і спільноту, в якій вона живе» [L'Osservatore Romano // engl. ed. - 15 Sept. 1993.— P. 15]. Можна відшукати ґрунтовніше осмислення культури, але одне це речення дає нам чудову нагоду проникнути в сучасне розуміння культури.

З одного боку, «різні культури засадничо по-різному сприймають питання про сенс особистого буття» [Centesimus annus, §24]. З іншого ж - культура почасти є нині питанням контексту, переплетенням зовнішніх впливів, на чому Святіший Отець і наголосив. Традиційніше означення подає культуру як матеріалізацію людських досягнень і творчого самовираження. Вона є сферою постійного і ревного зацікавлення Церкви: «Життя особи стає справді людським завдяки культурі. Людське життя - це культура... Культура - те, завдяки чому людяна істота стає ще людянішою» [John Paul II at UNESCO. - Paris, 2 June 1980].

Окрім цього розуміння культури як творчого плину, ми усвідомили наявність іншого, відчутнішого її виміру, зокрема у нинішньому світі всепроникних стереотипів і стилів життя. Це - другий аспект, що перебуває в центрі пастирської уваги, бо така пасивніше засвоювана культура навіть у її тривіальних формах дає сильні спонуки звернутися чи не звернутися до питання про сенс і вартості і, врешті-решт, про Бога.

Таким чином, ми дедалі більше усвідомлюємо складність і проблемність сучасних культур, а також множинність шляхів і способів, якими ці культури можуть позитивно чи негативно вплинути на віру. Либонь, може статися, що перша наша реакція буде негативна, як у Св. Павла в Атенах [Дії 7, 16]. Але ми, так само як і він, покликані розпізнавати за будь-яких культурних умов те, що може виявитися «зернами Євангелії». Саме це наголошував Святіший Отець на всіх континентах, говорячи про потребу інкультурації Євангелії та євангелізації сучасних культур.

Інкультурація, понад усе зважаючи на виклик, що його кинуто, змушена бути чуйною і, звертаючись до людей, добирати найщиріші слова. Так Св. Павло підносив релігійні почуття, посилаючись на грецьких мудреців і поетів [Дії 17, 23-28]. Проте, складником евангелізації культур є виклик цим культурам і заклик до навернення, і необхідність очиститися від усього, що може здегуманізувати, і потреба піднятися на усім, що перешкоджає повнішому баченню Бога. Відтак Св. Павло переступає за межі грецької мудрості, являючи нове знання про Бога через Того, хто здолав смерть [Дії 17, 31].

Вся культура у її найкращому значенні є виявом людської свободи і творчих спроможностей людини. Використовуючи цей дар, ми чинимо згідно із задумом Творця і відповідальністю за Землю і за історію, що їх Він довірив нам.

Усяка справжня взаємодія віри та культури натхнена Втіленням, яке так само було культурною подією. Тому віруючий покликаний обійняти різні людські дійсності, увійти в них, наслідуючи самого Господа. Це лежить у самому серці Апостольської місії Церкви.

Але цей діалог віри та культури не може бути надто спрощеним. З огляду на страждання Ісуса від спотвореної культури (зокрема релігійної, якій бракувало справжньої відкритості до Бога), зустріч Церкви з культурою мусить потягти за собою евангелічне перетворення останньої, - подібний до Воскресіння, вихід із темряви на світло.

П'ятидесятниця, тобто сходження благодаті, триває, коли «інкультуровану Церкву покликано до евангелізації, аби вона стала активним посланцем спасительного плану Бога» [Poupard P. The Church and Culture: challenge and confrontation. - P. 22].

Частина III: ПРОЕКТ

Закорінені своєю пам'яттю в історію християнства та традиційні для нього образи культури, але в останні десятиріччя пробуджені до нового усвідомлення складності сьогочасної культури, ми, природно, опинилися перед проблемою пастирської зустрічі між вірою та культурою. Інакше кажучи, ми покликані до проекту, бачення того, як вступити в діалог і відповідати культурі або культурам, які існують навколо. З огляду на це, постає питання: що практично зробила Церква, кого надихнула? яке завдання стоїть перед кожною помісною Церквою, зокрема у своєрідних умовах України?

Існування Папської Ради у справах культури, якої я є президентом, свідчить про бажання Святішого Отця відповісти на ці запитання

і спонукати до того ж самого помісні Церкви.

Папська Рада виникла 1982 року з особистої ініціативи Папи. Діяльність Папської Ради має забезпечити неодноразово виголошене переконання Святішого Отця в тому, що “поєднати культуру і віру вимагає не тільки культура, а й віра”.

Я хочу трохи спинитися на важливості католицьких культурних центрів. Здійснюючи свій дослідницький проект, Папська Рада у справах культури виявила, що в світі існують сотні цих закладів із надзвичайно широким колом зацікавлень. Розмаїття у спеціалізації цих осередків величезна. У деяких країнах саме слово «культурний» ототожнюється зі словом «етнічний», а тому належить вивчати і захищати культурну ідентичність різних меншин. В інших місцях виявляється могутня сила мас-медіа або комунікацій, що працюють на добро або на зло у великому «спільному домі» сучасності. Згадані культурні центри застосовують в своїй діяльності різні підходи: від міжрелігійного діалогу (особливо в Азії та країнах ісламу) до пастирських роздумів про вплив змін у давнішій сільській культурі (скажімо, в Африці або Латинській Америці).

Католицькі культурні центри, малі чи великі, осмислюючи культуру в конкретних умовах, стають живим знаряддям інкультурації. В Римі ми неминуче маємо справу з відносно загальним рівнем. Але реальні події відбуваються на місцях, де якраз і можна пізнавати плоди пастирської діяльності. Тому не можна не відзначити важливість конкретного осмислення культури як способу підготовки і служіння новій євангелізації сучасних людей.

Як гість, я не дозволяю собі коментувати ні ваші місцеві умови, ні складну ситуацію щодо Церкви в Україні. Я тут задля вивчення і дістаю задоволення, слухаючи про ваш досвід і надії. Але мої знання про інші країни всього посткомуністичного світу переконують мене, що для християнської віри культура у ці роки змін відіграє особливу роль. Ви жили з жорстокою ідеологією цілі десятиріччя. Зараз ви перебуваєте в становищі болісного та важкого пристосування. У такий перехідний період ідеологію заступають образи-стереотипи, особливо прозахідні стереотипи поверхового і споживацького щастя. «Тією мірою, якою нові зовнішні свободи можуть піти рука в руку з духовною порожнечою, дарунок свободи обмежиться просто бездіяльністю, індивідуалізмом та егоїзмом. Небезпека полягає в тому, що “примітивну ідеологію марксизму може заступити привабливіша, але так само позбавлена людяності ідеологія лібералізму” [Poupard P. What will give us Happiness? - Dublin, 1991. - P. 61].

Власне останнє і становить для вашої культури нову небезпеку і нове

поле битви. І не лише для вашої. У кожній частині світу ми гостро відчуваємо революцію образів, що її принесло телебачення, і тим більше культурні тривоги, що виникають через тривіальні маніпуляції стереотипами людської свідомості. Не вдаючися в деталі, хочу проте скористатися нагодою дати класичний зразок того, як віруючі можуть мудро осягнути культуру, що панує навколо них. Якби ми мусили обмежитися лише одним уроком з усієї історії Церкви, він полягав би в тому, що труднощі ще не означають лиха, а позірна криза також може очищати віру.

Поставлені перед необхідністю реагувати на сучасну культуру стереотипів, віруючі мають, принаймні, три альтернативи.

Однією спокусою є те, що, не знаходячи в ній нічого доброго, прагнуть перетворити її на «козла відпущення». Таку повну відмову може супроводжувати певна ностальгія за старими шляхами Церкви або за релігійним контролем над суспільством. Але справжня традиція ніколи не є чистою ностальгією за минулим, ані жалем за втраченими привілеями.

Протилежною спокусою є «нерозбірливий плюралізм», який або обіймає все, або скоряється, кажучи, що всякий опір марний. Між цими крайнощами відмови і наївності лежить ключовий для сучасної віри виклик світові стереотипів: вступати в критичний діалог із сучасними культурами, визнаючи в них здорове, протистоячи хибному і намагаючись доповнити те, чого бракує.

Це означає, що заради того, щоб служити евангелізації культур (а нині це є постійним закликом Церкви) слід навчити людей відрізнити здорове від облудного у новій культурі стереотипів. Головний рабин Великобританії у нещодавно виданій книзі нагадує нам традиційну відповідь: «Ані колективізм, ані індивідуалізм, здається, не спрацювали», проте існує забуте, але суттєве коріння, що зазивається «спільнотою», котра, «як чинник у житті суспільства, так само могутньою, як індивід або держава». З усіх форм спільнот сім'я є найголовнішою для зростання у вірі і захисті перед хибними способами життя [Sacks J. Faith in the Future. - London, 1995. - P. 56]. Родина якраз і є тим справді природним місцем, де можна збагнути живе розрізнення і поглиблення коренів. Це - грядка, на якій проростають зерна правдивої культури та захисту від наступу тривіальних форм анти-культури. Рабин Сакс пов'язує цю повсякденну боротьбу між сімейними цінностями з широкою драмою нашої відповідальності за побудову культури, гідної нас самих як дітей Божих: «Спочатку Бог створив світ як дім для людства. Відтоді Він кинув виклик людству, щоб воно створило світ, який стане домом для Нього. Бог живе повсюдно там, де ми поводимося з іншими, як з істотами, що мають Його подобу» [Там само. - P. 11].